

DE LA FAMILIA BIOLOGICĂ LA FAMILIA SPIRITUALĂ. DREPTURILE ȘI ÎNDATORIRILE CĂLUGĂRULUI BIZANTIN DIN SECOLUL AL XI-LEA

Pr. Conf. univ. dr. Constantin Claudiu COTAN

Universitatea Ovidius din Constanța, Romania

claudyu_cotan@yahoo.com

Abstract: From the Biological Family to the Spiritual Family. Rights and Duties of the Byzantine Monk in the 11th Century.

The appearance of the monasteries constituted a major challenge for the family life. Parents considered the young people's decision to join the monastic communities as a major step designed to change many of the family relations. Not very few times the parents tried to stop their children taking such decisions. The Saints' lives give us many examples of this sort. If nowadays such a decision can be taken after coming of age, in the Byzantine Middle Ages a young man could declare his affiliation to a monastic community before this age, maybe even when twelve years old. The teenager monks accomplished the same duties as in the family. The biological father was replaced with the spiritual one who had to guide the young man to the eternal life through greater approach to God. The family was replaced by the monastic community – the spiritual family. Many times, the monasteries' founders saw their gesture as a perpetuation of the family, remembering them during the religious services and showing their image on the churches' walls. This is why in the Byzantine Middle Ages we see an outstanding flourishing of the monastic life, with many monasteries built which have become famous throughout the centuries through their spiritual life.

The Byzantine monasteries had a series of strict rules according to which they lived their lives (tipika), most times imposed by founders. Certain monastic rules forbade the monks to maintain relations with their biological families, while some other ones were more indulgent, especially the feminine monastic communities. These rules were more indulgent for those who joined the monastic life at advanced ages, and for those who came from nobility or from the founders' families. This study presents a few aspects of the monastic life,

the competition between the spiritual family and the biological one in the 11th century.

Keywords: *monastery, rules, monks, family, saint, abbot, parents.*

Una dintre cele mai dificile decizii luate de un tânăr o reprezintă despărțirea de familie. Decizia afectează atât pe tânăr cât și pe părinții săi, mai ales atunci când tânărul își părăsește familia pentru a intra în viața monahală. *Viața Sfântului Theodor din Sykeon*, care a ajuns cunoscută după anul 641, fiind o importantă sursă istorică a domniei împăratului Heraclie, ne relatează faptul că în copilărie sfântul a fost trimis la școală de părinții săi, dar el, încă de pe atunci un iubitor al rugăciunii, a fugit din casa părintească căutând liniștea unei mănăstiri. Viața tânărului Theodor vrea să ne spună că încă din copilărie acesta a adoptat un model de viață care semăna cu nevoințele unui sfânt. Atunci când era un copil și învăța cu greu psalmii, s-a rugat înaintea icoanei Mântuitorului Hristos în timpul sărbătorii Sfântului Hristofor și a primit în chip minunat darul învățării cu mare ușurință. Un exemplu asemănător este și cel al Sfântului Luca cel Tânăr. Ambii au fugit de acasă pentru a urma drumul monahismului. Acești copii, toți băieți, iau decizii proprii. Acest fenomen dovedește faptul că hagiografii au început să dezvolte această temă a copilăriei sfinților care, urmând modelul Mântuitorului Iisus Hristos, au ales viața ascetică. Astfel, sfinții sunt prezentați ca având o dorință încă din tinerețe pentru desprinderea de viața obișnuită oferită de familia biologică și de a urma o viață spirituală. Acest gest aparte este produsul calităților copilului care îl diferențiază de ceilalți copii și îl determină la o acțiune independent, vrednică de gândirea unui om matur¹. Încă din secolul al IV-lea apar astfel de modele de tineri dornici să-și schimbe viața din familie cu cea din mănăstire.

Viața Sfântului Luca cel Tânăr ne prezintă un copil din secolul al X-lea, din centrul Greciei, un păstor care ducea viața obișnuită a țăranului cu toate greutățile pe care le impunea munca pământului și creșterea animalelor. Înainte de a împlini vârsta de doisprezece ani, decide să-și părăsească familia pentru a intra în comunitatea unei mănăstiri. Alegerea sa este deosebit de grea pentru că își părăsea mama văduvă care aștepta ca

1 Youval Rotman, „A will of their own? Children’s Agency and Child Labour in Byzantium”, în *Imago Temporis. Medium Aevum*, XI (2017), pp. 135-157.

fiul său să-și asume responsabilitățile întreținerii familiei după moartea tatălui. Acest gest personal îl conduce însă pe tânăr pe drumul sfințeniei. Viața tânărului Luca ne prezintă capacitatea unui copil de a lua decizii personale, independente de contextul social. La fel ca și copiii martiri din secolele persecuțiilor creștinilor, care au ajuns sfinți prin jertfa vieții lor, și sfinții de mai târziu își părăsesc casa părintească încă din copilărie urmărind idealurile religioase din vremea lor. Alegerea de a-și părăsi familia are ca obiectiv: mănăstirea, un loc aparte în care tânărul știe că poate găsi ceea ce lumea nu-i putea oferi – mântuirea. Copilul aflat într-o astfel de situație confruntă viața monahală cu viața obișnuită de familie. Această temă a hagiografiei nu era una nouă. Întreruperea legăturilor cu lumea obișnuită era deja un ideal al creștinismului timpuriu. Acest gest presupune întreruperea legăturilor cu familia biologică, tăierea contactelor sociale și economice. Monahismul a provocat familia încă de la începuturile sale. Nu de puține ori credincioșii creștini și-au lăsat familiile și pozițiile lor socio-economice în favoarea unei familii monahale și a unui mod de viață ascetic. Nu toate viețile sfinților sunt uniforme atunci când abordează tema familiei biologice. Dacă unii dintre sfinți resping legăturile cu familia biologică, alții le acceptă. Majoritatea hagiografilor prezintă pe sfânt ca fiind un copil cuvios și harnic. Cu toate acestea, atunci când copilul ajunge la o confruntare cu familia pe tema monahismului se observă că întotdeauna voința copilului este cea dominantă. Apare ideea că îndatoriile copilului față de Dumnezeu sunt mai importante decât îndatoririle sale față de părinții. Îndatoririle față de părinți sunt îndeplinite în gospodăria familiei, iar îndatoriri față de Dumnezeu în mănăstire, în comunitatea sfințeniei. Prin urmare aceste tipuri de îndatoriri se exclud reciproc. Totuși, dacă îndatoririle copilului în familie sunt de natură economică, participând prin munca sa la bunăstarea familiei, aceeași muncă ajunge să o facă și în mănăstire pentru bunăstarea familiei spirituale.

În secolul al IV-lea, Sfântul Vasile cel Mare a stabilit vârsta de intrare într-o mănăstire la șaisprezece ani pentru fete și la șaptesprezece ani pentru băieți. Această prevedere nu a devenit însă normativă. De fapt, până la sfârșitul secolului al VII-lea, nicio reglementare legislativă nu a limitat vârsta aderării la o mănăstire pentru băieți sau pentru fete. Prima acțiune legislativă în domeniu a fost luată la Sinodul ecumenic din 692, unde s-a stabilit vârsta minimă pentru intrarea în monahism la zece ani pentru ambele sexe. Această reglementare a fost reafirmată două sute de ani mai târ-

ziu. Cu toate acestea, regula nu era mereu respectată. În secolul al IX-lea, Theodor Studitul le-a interzis călugărilor să aibă copii ca ucenici (μειράκια μαθῆται) în chilie. Cu toate acestea în perioada secolelor X-XIV existau în mănăstiri novice numiți slujitori (ὑπερέται), sclavi (οἰκέται) sau pur și simplu copii (παῖδες)².

Mănăstirile acceptau orfani și copii abandonați care primeau o educație religioasă și erau folosiți pentru muncile mai ușoare. Copiii erau repartizați unei persoane care devenea tutore și îndrumător spiritual. Copiii călugări erau cei care făceau curățenie în mănăstire, spălau vasele și chiar hainele. În multe privințe nu erau diferiți de călugării adulți. Prin muncile practicate în mănăstire, copiii s-au integrat vieții monahale și au învățat să respecte anumite norme. Muncile pe care le săvârșeau în mănăstire semănau cu cele pe care le făcuseră mai înainte în propriile lor familii. Astfel, erau înlocuită o formă de ascultare cu alta.

În hagiografie a apărut întrebarea: copilul este chemat să dea ascultare tatălui său biologic și familiei sau lui Dumnezeu și mănăstirii. De fiecare dată ascultarea față de Dumnezeu apare mai importantă decât ascultarea de părinți. În *Viața Mariei Egipteanca*, eroina își lasă părinții la vârsta de doisprezece ani și începe o viață păcătoasă ca prostituată în Alexandria. În evul mediu timpuriu, la această vârstă un tânăr era considerat responsabil și capabil să ia decizii personale. Era o vârstă la care tinerele fete se puteau căsători. *Viața Sfântului Ieromartir Eftimie*, scrisă în jurul anului 831, ni-l prezintă pe sfânt la vârsta copilăriei ca arătând deja marea sa dragoste pentru asceză și o creștere duhovnicească laudabilă³.

În hagiografia timpurie datele despre copilăria sfinților lipsesc de cele mai multe ori. Theodoret de Cyr, în *Istoria bisericească*, prezintă foarte puține date despre copilăria și originile unor sfinți. Într-un mod asemănător relatează viața unor sfinți și Palladius în *Istoria lausiacă*. Chiril din Scythopolis a început să prezinte sistematic în compozițiile sale hagiografice numele părinților sfinților, originea etnică, zona geografică și mediul social din care proveneau. La mijlocul perioadei bizantine, a devenit într-adevăr

2 Richard Greenfield, „Children in Byzantine Monasteries: Innocent Hearts or Vessels in the Harbor of the Devil?”, în *Becoming Byzantine: Children and Childhood in Byzantium*, Arietta Papaconstantinou, Alice-Marie Talbot, eds. Washington D.C., Dumbarton Oaks, 2009, pp. 253-282.

3 Béatrice Chevallier Caseau, „Childhood in Byzantine Saint's Lives”, în *Becoming Byzantine: Children and Childhood in Byzantium*, pp. 127-166.

necesar să fie menționate originile sfinților, numele părinților, statutul lor social, locul de naștere și educația dobândită. Detaliile legate de copilăria și de familia unui sfânt erau de mare interes pentru un cititor medieval. *Viețile Sfinților* prezintă sfințenia ca fiind un dar al lui Dumnezeu. La întrebarea dacă Dumnezeu este singurul responsabil pentru crearea unui sfânt sau dacă și părinții au contribuția lor la acest proces, Sfântul Simeon Metafrastul oferă un răspuns în *Viața Sfântului Nicolae din Mira Lichiei*, în care afirmă că evoluția duhovnicească a copilului s-a făcut prin respectarea obiceiurilor părinților săi și prin dezvoltarea bunătății sale interioare⁴. Treptat literatura hagiografică a început să adauge date despre copilăria sfinților, despre ușurința pe care o aveau de a învăța sau despre darurile primite prin rugăciune. Este clar că sfinții provin din familii evlavioase, iar unele dintre familii au chiar origini nobile. În *Viața Sfântului Mihail Maleinos* este prezentă alegerea tânărului pentru viața monahală care are chiar aspectul unei decizii sfinte. În familiile cu mulți copii se întâmplă ca unii dintre acești copii să ajungă călugări, iar dintre aceștia câțiva să fie cinstiți ca sfinți⁵. Chiar dacă și-a părăsit familia pentru mănăstire, sfântul devine rugător înaintea lui Dumnezeu pentru familia sa pe pământ și mijlocitor pentru aceasta, după moarte, înaintea lui Dumnezeu. O astfel de familie, din care s-au ridicat sfinți, trăiește mândria unei familii speciale. Este clară că, pentru hagiografi, pregătire pentru sfințenie pornește din familie, din copilărie. Părinții lui Lazăr din Muntele Galesion aveau o oarecare ambiție legată de viitorul copilului lor. Lazăr a fost crescut cu evlavie de către părinții săi. Când a împlinit vârsta de șase ani, a fost predat de părinții săi preotului Leontios, la cererea unchiului său Elias, care era călugăr. Același unchi a supravegheat îndeaproape educația nepotului său: l-a trimis să studieze cu un preot timp de trei ani și apoi cu un notar încă trei ani. În cele din urmă l-a admis ca însoțitor personal în comunitatea monahală de la Kalathai, unde l-a învățat pe copil, pe atunci în vârstă de doisprezece ani, toate cele ce țineau de viațuirea în mănăstire și multe despre problemele legate de viața Bisericii. De la Sfântul Nicolae din Sion (+564) la Sfântul Nifon (+1411), unchiul monahal joacă un rol important în copilăria viitorului sfânt, el fiind protectorul tânărului monah și contribuie major la pregătirea sa intelectuală.

Clement de Ohrida (+916) a fost un sfânt bulgar important. Doi arhiepiscopi de Ohrida au simțit nevoia să-i scrie *Viața*. Unul dintre ei a fost

4 Béatrice Chevallier Caseau, „Childhood in Byzantine Saint's Lives”..., p. 140.

5 *Ibidem*, p. 157.

probabil Theofilact al Bulgariei care a trăit în secolul al XI-lea. Atunci când un scriitor îl cunoștea personal pe sfânt, acesta de obicei aparținea unei generații mai tinere și nu are cunoștințe directe despre tinerețea eroului său. Astfel, frecvente hagiografii au reconstruit anii copilăriei sfinților pentru a răspunde curiozității cititorilor. Când datele despre copilăriile sfinților erau puține, hagiografii completau uneori elementele lipsă copiind din viețile similare ale altor sfinți.

Cuvintele Mântuitorului Iisus Hristos: „Dacă vine cineva la Mine și nu urăște pe tatăl său sau și pe mamă și pe femeie și pe copii și pe frați și pe surori, chiar și sufletul său însăși, nu poate să fi ucenicul Meu. Și cel ce nu și poartă crucea sa și nu vine după Mine nu poate fi ucenicul Meu” (Luca 14, 26-27) au avut o influență marcantă asupra dezvoltării monahismului creștin, care s-a caracterizat printr-o respingere a lumii. Cuvântul monah înseamnă etimologic a trăi singur sau în singurătate, care poate fi interpretat fie ca trăind precum un pustnic sau a trăi „singur” într-o comunitate cenobitică, lăsând în urmă lumea și familia. Cele trei obligații ale călugărului sau călugăriței sunt castitatea, sărăcia și ascultarea, care trebuie privite ca fiind legate de încetarea contactului cu familia și cu lumea pe care le-a părăsit la intrarea în mănăstire. Celibatul a presupus renunțarea la căsătorie și la legături lumești după intrarea în monahism. Atașamentul față de familie și lumea materială erau privite ca o distragere a atenției pentru cel care începea o viață de devoțiune față de Hristos. De aceea, sacrificiile așteptate de la cei care se angajau într-un regim de asceză și rugăciune impuneau și renunțarea la toate legăturile de familie, nu numai la căsătorie, ci și relațiile cu părinții, frații sau propriii copii.

Dar nu numai jurământul de celibat era o condiție prealabilă a vieții monahale, ci și împlinirea regulilor redactat de ctitorii de mănăstiri (*tipika*). *Tipikon-ul* era, în acest sens, un document conținând un set de reguli în conformitate cu care mănăstirea funcționa⁶. Unele dintre aceste reguli, cum ar fi cele ale Mănăstirii Charsianeites din Constantinopolul, au fost foarte stricte, subliniind obligația monahilor de a renunța la toate legăturile de familie. Astfel călugărul, „ar trebui să creadă că adevăratul său tată este cel care îl aduce la Adevăratul și Primul Tată și că frații, prietenii și rudele sale sunt cei care au ales același mod de viață ascetic ca și el”⁷. Ctitorirea de mănăstiri

6 Catia Galatariotou, „Byzantine ktetorika typika: a comparative study”, în *Revue des études byzantines*, tome 45, 1987, pp. 77-138.

7 Alice-Mary Talbot, „The Byzantine Family and the Monastery”, în *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 44 (1990), p. 119.

era o dovadă a iubirii manifestate vizibil de ctitor față de Dumnezeu. În mănăstire ctitorul era pomenit în rugăciunile săvârșite în biserică, pentru ca Dumnezeu să-i ierte păcatele. Sau așa cum va mărturisi în *typikon-ul* său Theodor Metochites, în secolul al XIV-lea la renovarea Mănăstirii Chora, pentru *câștigarea propriului suflet*⁸. Mănăstirea devenea astfel un laborator al pregătirii nemuririi.

Hgiografia bizantină oferă numeroase exemple de bărbați și femei sfinte care au reușit să atingă acest ideal al renunțării la contactul cu familia și lumea. Nikon (Νίκων ὁ Μετανοεῖτε), un sfânt din secolul al X-lea și predicator în Creta, după cucerirea insulei de către împăratul Nichifor Focas, și-a abandonat brusc părinții pentru a lua drumul închinovierii la o mănăstire îndepărtată. Drumul spre mănăstire însemna renunțarea la partea sa de avere, cedarea averii către frați sau săraci, renunțarea la urmași și ascultarea față de stareț sau stareță care înlocuia ascultarea față de părinți sau față de soție. Deoarece timp de doisprezece ani tatăl lui Nikon l-a căutat, tânărul călugăr a decis să fugă înainte de a fi găsit în mănăstire. Deși a reușit să fugă, tatăl l-a urmărit. Stăruința tatălui l-a obligat să se oprească din fuga sa și să vorbească cu el. Un alt exemplu de sfânt care a renunțat la familie este Simeon Noul Teolog. Prima parte din *Viața* sa îi prezintă familia și legăturile pe care tânărul le avea cu aceasta. Originar din Asia Mică, el a fost dus de părinți la Constantinopol să trăiască la un unchi patern. Aici a fost educat și pregătit pentru o carieră în administrația imperială. Când era încă un adolescent, unchiul său a murit. Simeon a decis atunci, dezamăgit de viața pe care o ducea, să devină călugăr, dar a fost îndemnat de mentorul său spiritual să-și amâne jurământul monahal pentru un timp. Când Simeon avea douăzeci de ani, ajungând în orașul său natal într-o misiune oficială, a discutat cu familia sa despre propria călugărire. Tatăl său l-a îndemnat să-și amâne gestul, cu lacrimi fiind implorat de acesta să nu-l abandoneze la bătrânețe. Simeon a refuzat să țină seama de rugămințile tatălui său, preferând să asculte de *chemarea Tatălui ceresc*.

Viața Sfântului Eftimie, care a trăit în secolul al IX-lea, descrie un tânăr care și-a abandonat familia, în acest caz soția și fiica. Sfântul s-a născut în Galatia din părinți bogați, dar și-a pierdut tatăl la vârsta din șapte ani. Băiatul a devenit un sprijin pentru mama văduvă. Eftimie s-a căsătorit cu o tânără numită Eufrosina și au avut o fiică pe nume Anastasia. Cu toate

8 Catia Galatariotou, „Byzantine ktetorika typika: a comparative study”..., p. 92.

acestea, când a împlinit optsprezece ani, el și-a abandonat mama, două surori, soția și fiica și a plecat pe Muntele Olym pentru a deveni călugăr, fără a lăsa familiei o vorbă despre hotărârea sa. Timp de cincisprezece ani familia nu a mai știut nimic despre el, crezând că este mort. Aflând de suferința familiei, a trimis un mesaj în care a precizat că este bine și că duce o viață de călugăr, mărturisind că a urmat această cale nu pentru că și-a urât familia, ci pentru că a ascultat de chemarea lui Dumnezeu. Când femeile din familia lui Eftimie au aflat că petrece ca monah, cu toate au decis să devină călugărițe, cu excepția Anastasiei care a fost îndemnată să se căsătorească și să aibă copii pentru a duce mai departe numele familiei. Și într-adevăr ea a avut trei fiice și un fiu. Povestea lui Eftimie rezumă bine ambivalența societății bizantine, dorința de a îmbrățișa viața monahală și dorința de perpetuare a familiei.

Viața altor sfinți și regulamentele monahale (tipika) demonstrează că mulți călugări și călugărițe din lumea bizantine nu au reușit să împlinească idealul renunțării la familie. Nu numai că a fost concepută mănăstirea cenobitică bizantină ca familie, dar multe mănăstiri au fost înființate ca instituții familiale, în care mulți călugări și călugărițele au păstrat legături cu rudele lor și cu proprietatea lor privată primită ca moștenire de la părinți. Mai mult, mănăstirile de acest fel au ajuns să îndeplinească multe dintre atributele unei familii extinse.

Imaginea familiei străbate monahismul. Starețul sau stareța devin părinții celorlalți călugări. În *Viața Sfântului Eftimie cel Tânăr*, starețul este prezentat ca un tată care l-a hrănit cu laptele virtuții și pâinea dătătoare de viață a cunoașterii divine. Comunitatea monahală oferea un refugiu pentru persoanele în nevoie, pentru cele care nu mai aveau rude sau pentru cele care nu se puteau întreține. Mănăstirea, prin misiunea sa de caritate, oferea o casă sigură orfanilor, soțiilor bătute de soți, bolnavilor psihici, văduvelor și bătrânilor. Se intra în monahism în urma unei crize: pierderea unui copil, un logodnic nedorit, moartea unui soț iubit sau apariția bătrâneții. Există numeroase exemple de cupluri care se retrageau în mănăstiri separate după ce copiii lor și-au întemeiat propriile lor familii.

Idealul monahal era să lase în urmă legăturile cu trecutul, cu casa, cu familia și prietenii și să devină parte a unui nou grup – comunitatea monahală. Totuși, ideea de familie biologică a persistat și în mediul monahal. Mulți călugări erau incapabili să renunțe la legăturile lor de rude, iar un număr mare de mănăstiri bizantine erau indisolubil legate de

famiiliile fondatorilor și binefăcătorilor lor. Astfel, unii dintre monahi erau în strânsă rudenie cu ctitorii mănăstirilor, existând astfel două familii, una între zidurile mănăstirii și alta în afara acestora. Membrii aceleiași familii locuiau adesea în aceeași mănăstire. Se obișnuia ca tinerii, bărbați sau femei, să intre în viața monahală, în mănăstirile unde aveau rude călugări. Un exemplu este familia Sfântului Grigore Palama. Tatăl său, Constantin, a murit în preajma anului 1303, lăsând în urmă soția și cei cinci copii sub vârsta de opt ani. La început, mama Sfântului Grigorie Palama a vrut să-și abandoneze familia și să intre într-o mănăstire, dar a fost convinsă să amâne această decizie până când copiii vor crește mai mari. Când Grigore a împlinit vârsta de douăzeci de ani a decis să intre în viața monahală; el și cei doi frații s-au dus la Muntele Athos, în timp ce mama lor și cele două surori au intrat într-o mănăstire din Constantinopol⁹. După moartea mamei sale, Grigore și-a mutat surorile la o mănăstire din Berroia, el trăind ca pusnic pe un munte din apropiere. Probabil că voia astfel să le urmărească evoluția duhovnicească și să le țină sub protecția sa. Chiar și la Athos, se găsesc exemple de frați sau de tată și fiu, sau alte rude, închinovați la aceeași mănăstire. Hilandarul a fost restaurat de Ștefan Nemanija și de fiul său Sava. Mănăstirea Xenophont a fost ctitorită de Xenophon și vărul său Theodoulos. La Mănăstirea Iviron ctitori au fost Ioan Iberianul și fiul său Eftimie, iar la Pantokrator frații Alexios și Ioan. Sunt mănăstiri în care trei generații din aceeași familie au depus voturile monahale. Unele mănăstiri au devenit adevărate refugii pentru împărați sau principese bizantine. Unele prințese căsătorite cu principi străini sau despoți greci, când ajungeau văduve, obișnuiau să se călugărească. Pentru aceștia mănăstirea reprezenta un refugiu. Deși mănăstiri duble, de bărbați și femei sub conducerea unui singur stareț erau oficial interzise, sunt cazuri în care ele funcționau pentru a oferi membrilor familiilor posibilitatea de a fi în apropiere unii cu alții. De exemplu, Eftimie cel Tânăr a întemeiat o mănăstire dublă pentru nepotul și nepoata sa. Sunt părinți care au primit la bătrânețe un copil, pe care apoi l-au dăruit vieții monahale, lui Hristos. Au fost și părinți care s-au opus intrării copiilor lor în mănăstire. Am prezentat exemplul Sfântului Simeon Noul Teolog. Sfântul Lazăr din Muntele Galesion, a cărui *Viață* a fost compusă în secolul al XI-lea a acceptat să-și întâlnească mama la mult timp după ce intrase în monahismul. Istoricul Ioan Skilites, prezintă monahismul și ca o

9 Alice-Mary Talbot, „The Byzantine Family and the Monastery”..., p. 122.

modalitate de perpetuare a fidelității familiei ctitorului față de mănăstirea construită.

Au fost numeroase cazuri în care cei care au intrat în monahism au dăruit mănăstirii averea lor, lăsându-și rudele fără moștenire. În relatările hagiografice, aceste acțiuni sunt în mod normal privite ca fapte virtuozitate. Uneori astfel de donații erau văzute și ca o amenințare pentru siguranța familiei și viitorul acesteia. De aceea s-a încercat o limitare a darurilor făcute mănăstirilor, pentru a nu-i sărăci pe urmași și pe rudele care rămâneau în lume.

Tipikon-ul din secolului al XII-lea al Mănăstirii Theotokos Kecharitomene, fondată de Irina Doukaina (1066-1138), soția împăratului Alexios I Comnenul, permitea rudelor unei călugărițe să o viziteze la mănăstire o dată sau de două ori pe an. Rudelor masculine li se interzicea însă accesul în mănăstire. O călugăriță putea părăsi mănăstirea pentru a-și vizita părinții numai dacă aceștia ar fi fost grav bolnavi, trebuind să fie însoțită în drumul său¹⁰. Comnenii au fost înmormântați în biserica Sfântul Mihail de la Mănăstirea Pantokrator, precum și la Mănăstirea Kecharitomene. Irina Doukaina a prevăzut ca oricare dintre descendentele sale care intrau în mănăstire să se bucure de privilegii speciale, fără obligația de a duce viața călugărițelor obișnuite. Printre privilegiile unei astfel de călugărițe se număra și dreptul de a avea propria chilie, două servitoare, mâncarea și băutura preferată, dar și dreptul de a ieși însoțită din mănăstire pentru două sau trei zile. Fiica Irinei, Evdochia și celelalte femei din familie au folosit pentru ele cele mai bune clădiri ale mănăstirii¹¹. Irene Doukaina stipulează în *tipikon-ul* ctitoriei sale că toate călugărițele mănăstirii vor fi îngropate în altă parte, din cauza lipsei de spațiu, dar stabilea dreptul fiicelor ei, nurorilor și nepoatei să poată fi îngropate în exonartexul bisericii mănăstirii dacă erau călugărițe. *Tipikon-ul* din secolului al XIV-lea al Mănăstirii Sfintei Fecioare a Speranței Sigure (Theotokos tes Bebaias Elpidos), numit și Lincoln College Typikon, elaborat de ctitorul acestei Theodora Synadene, este păstrat la Oxford. Theodora era mândră de descendența sa ilustră. Pentru părinții săi, pentru soțul său, dar și pentru ea și fiica sa a stabilit în *tipikon* toate ritualurile de pomenire, precizând și numărul de preoți care să săvârșească slujbele religioase. Așa avem și exemplul mănăstirii fondate de Pako-

10 Alice-Mary Talbot, „The Byzantine Family and the Monastery”..., p. 123.

11 Catia Galataridou, „Byzantine ktetorika typika: a comparative study”..., p. 97.

urianos și fratele său în secolul al XI-lea, amândoi fiind pomeniți cu slujbe speciale care trebuiau săvârșite la mormintele lor dintr-un mic paraclis din incinta mănăstirii, unde permanent ardeau candelile. Pakourianos cerea ca în mănăstire să fie primiți cei din rudenia sa, din etnia sa sau cei din același grup social. Puteau fi primiți și alți călugări, din afara rudeniei și chiar dintr-o categorie socială inferioară, dar numai dacă numărul monahilor din mănăstire ar fi fost mai mic de cincizeci¹².

În mod clar, realizarea maternității a fost extrem de importantă pentru statutul femeilor din Bizanțul secolului al XI-lea. Tânăra femeie din hagiografii este adesea caracterizată ca sursă de tensiune între părinți, potențialii pețitori și dorința călugăririi – drumul opus căsătoriei. Când tinerele fete au fost admise în mănăstiri, părinții lor și-au exprimat durerea pentru pierderea perspectivei nepoților, a urmașilor și a perpetuării neamului. Viețile unor sfinte călugărițe prezintă în mod explicit presiunea aplicată de părinți asupra lor pentru ca să se căsătorească și să aibă copii. În mod clar, un motiv pentru nefericirea părintească la decizia unui copil de a intra în viața monahală a fost dispariția urmașilor și chiar a familiei. Există numeroase cazuri de tinere care fug de o căsătorie proiectată pentru a îmbrățișa o viață de celibat. Mănăstirea apărea ca o perspectivă mai bună decât o căsătorie planificată de părinți pentru propriul lor interes, de cele mai multe ori din interes material.

Pentru femeile adulte, cu copii mici, îndatoririle de mamă le-a inhibat dorința de a pleca la mănăstire. Există însăși numeroase cazuri în care copiii intrați în viața monahală s-au îngrijit la rândul lor de mamele rămase văduve și bătrâne. Așa a fost cazul Sfântului Eftimie din Tesalonic, a cărui *Viață* a fost scrisă în secolul al X-lea. Spre deosebire de călugări, care puteau călători departe pentru a se alătura altei comunități monahale, deci având posibilitatea de a se muta de la o mănăstire la alta, femeile erau mai predispuse să se călugărească la o mănăstire din localitatea natală, de cele mai multe ori rămânând în aceeași mănăstire până la moarte. De obicei călugărițele se găseau în marile mănăstiri din orașele bizantine, spre deosebire de călugări care căutau mănăstirile izolate și cu un număr mic de

12 Robert Jordan, „Pakourianos: Typikon of Gregory Pakourianos for the Monastery of the Mother of God Petritzonitissa in Backovo”, în *Byzantine Monastic Foundation Documents*, Dumbarton Oaks Studies, Edited by John Thomas and Angela Constantinides Hero, with the assistance of Giles Constable, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 2000, vol. II, pp. 507-518.

viețuitori. Mănăstirea Eupraxia, de lângă Muntele Galesion, care a primit numele după mama Sfântului Lazăr, a acceptat rudele de sex feminin ale călugărilor din complexul monahal Galesion. Cei care intrau în monahism de tineri erau cu siguranță mânați de o trăire religioasă profundă fiind gata să renunțe la legăturile cu familia, spre deosebire de cei care deveneau călugări la bătrânețe și care aveau copii și nepoți cu care doreau să țină legătura.

Este evident că originea socială a ctitorilor a impus și un anumit fel de tipika – reguli. Astfel, putem să observăm acest lucru la mănăstirile Kecharitomene și Pantokrator, care au admis un tratament preferențial pentru călugării sau călugărițele care proveneau din familii aristocratice, îngăduindu-le legături strânse cu familiile și un anumit confort al vieții monahale.

Reguli monahale „non-aristocratice” au avut câteva mănăstiri cunoscute precum Studion și Evergetis, care au făcut istorie în secolul al IX-lea și în secolul al XI-lea. Acestea au avut fondatori monahi, care au înlocuit legăturile de sânge cu familia spirituală, au subliniat egalitatea călugărilor, au impus reguli stricte privind contactele cu familiile și au permis unor călugări să trăiască ca isihăști¹³.

Bisericile¹⁴ și mănăstirile puteau funcționa pe termen lung numai dacă se puteau aproviziona cu mărfurile necesare, dacă salariile clericilor și ale altor angajați erau plătite și dacă clădirile erau întreținute în mod corespunzător. Imediat după Conciliul de la Calcedon din 451 și prin canoanele din 537, care stipulează că proprietatea unei mănăstiri trebuia să rămână irevocabilă, viața monahală a început să înflorească. Mănăstirile au beneficiat de astfel de privilegii și au devenit în curând mari proprietari de pământuri. Odată cu această evoluție au apărut însă și multe probleme juridice, mănăstirile ajungând în conflicte cu alți latifundiați care se vedeau amenințați. În procesele dintre aceștia au început să fie folosite inclusiv documente falsificate, o metodă imorală folosită și de mănăstiri în dorința de a acapara cât mai mult pământ, bunul cel mai valoros în epoca medievală.

Primul fondator al Mănăstirii Maicii Domnului *Everghetis* (Benefăcătoarea) a fost un anume Pavel, un constantinopolitan bogat, care a ridicat o mănăstire în afara zidurilor Constantinopolului, în 1048 sau în 1049.

13 Alice-Mary Talbot, „The Byzantine Family and the Monastery”..., p. 128.

14 Ioan-Gheorghe Rotaru, *Drept bisericesc*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2014, p. 64.

Mănăstirea a adoptat o asceză profundă, fiind un model de viețuire pentru mănăstirile „non-aristocratice” de mai târziu. Pavel a fost autorul unui florilegiu ascetic denumit *Evergheticon*, care s-a bucurat de o largă circulație în lumea bizantină. Lucrarea *Evergheticon* a inspirat două florilegii ascetice ulterioare: cel al lui Nikon din Muntele Negru și cel al patriarhului Ioan al V-lea al Antiohiei, amândoi importanți reformatori monahali. În lucrarea sa, Pavel s-a folosit de operele Sfântului Maxim Mărturisitorul, de cele ale lui Pseudo-Macarie, de lucrările lui Evagrie Ponticul și Marcu Pustnicul, dar și de *Catehezele Mari* ale Sfântului Theodor Studitul. Paul Evergetinos și-a transmis ctitoria sa prin testament (acum pierdut) ucenicului său Timotei, recunoscut ca al doilea fondator al mănăstirii. Timotei este autorul unui *tipikon* compus din regulile Mănăstirii Sudion, *tipikon*-ul liturgic al catedralei Sfânta Sofia din Constantinopol, *tipikon*-ul mănăstirilor de pe Muntele Olymp și cel al patriarhului Antonie al III-lea Studitul (974-979). Totodată, Timotei a obținut pentru mănăstire și documente imperiale care recunoșteau ctitoriei sale independența față de autoritățile bizantine. *Tipikon*-ul lui Timotei a fost folosit de regulile monahale ale unor ctitorii precum Kosmosoteiria și Kecharitomene.

Mănăstirea Everghetis nu apare reprezentată alături de marile mănăstiri la Sinodul de la Vlaherne din 1094, care l-a reabilitat pe mitropolitul Leon de Calcedon, cunoscut luptător pentru respectarea regulilor monahale. Sfântul Sava, arhiepiscopul sârbilor, a vizitat mănăstirea în 1235, în timpul pelerinajului pe care l-a făcut în Țara Sfântă, preluând din *tipikon*-ul acestei mănăstiri numeroase îndrumări pe care l-a introdus în *tipikon*-ul Mănăstirii Hilandar. Mănăstirea Everghetis a fost liderul unei mișcări reformatoare a monahismul bizantin. Prin folosirea rânduielilor studite, controlul strict al proprietăților, managementul financiar și o conducere responsabilă, Mănăstirea Maicii Domnului *Everghetis*, s-a bucurat de apreciere în rândul monahilor. Ctitorul mănăstirii nu a impus un număr fix de monahi care să fie primiți, ci a preferat să lase resursele mănăstirii să determine numărul acestora¹⁵. Apare ideea că mănăstirea poate fi o prelungire a familiei și o cale de perpetuare a ei prin memoria colectivă. De aceea, ctitorii și-a însemnat numele pe documentele ctitoriiilor lor, dar și pe zidurile mănăstirilor pe care le-au construit.

15 Robert Jordan, „Evergetis: Typikon of Timothy for the Monastery of the Mother of God Evergetis”, în *Byzantine Monastic Foundation Documents*, vol. II, pp. 454-471.

Fondatorul Mănăstirii Peribleptos, împăratul Romanos III Argyros (1028-34), a urcat pe tron în 1028 prin căsătoria cu împărăteasa Zoe Porfirogeneta (1028-1050). Căsătoria împărătesei Zoe cu Romanos a fost văzută ca o continuare a dinastiei macedonene, dar, potrivit lui Psellos, intenția lui Romanos era de a înființa o nouă dinastie¹⁶. Mihail Psellos pomenește de ctitorirea Mănăstirii Peribleptos, opera evlaviei împăratului Romanos, în cunoscuta lucrare istorică *Cronografia*. Înainte de proiectul mănăstirii, Romanos a donat sume substanțiale de bani, plus un venit anual important bisericii Sfânta Sofia din Constantinopol. Donațiile justifică existența unui portret al împăratului în catedrală – și într-adevăr, binecunoscutul mozaic Zoe și Constantin din galeria sudică a fost probabil inițial o reprezentare a împărătesei cu soțul său Romanos.

Dacă dăm crezare caracterizării pe care Psellos i-o face lui Romanos în *Chronografie*, atunci vedem că avem de a face cu un personaj obsedat de proiectul său de construcție pentru care a cheltuit enorm, concurând în mintea sa cu Solomon și Justinian. Conform acestei narațiuni, dimensiunile și designul elaborat al noii ctitorii au rezultat din greșeli de calcul și din indeciziile împăratului stăpânit de tot felul de idei estetice lipsite de o bază logică. Biserica Sfinții Apostoli, biserica tradițională în care se găseau mormintele împăraților bizantini de până atunci, nu mai putea găzdui alte morminte. În 1028, Constantin VIII (1025-1028) a fost ultimul împărat care a fost îngropat acolo. Necesitatea urgentă de a crea un nou loc de înmormântare adecvat a contribuit la măreția fără precedent a complexului Peribleptos¹⁷. O referință ne-a lăsat Ruy Gonzalez de Clavijo, înaltul oficial spaniol care a făcut parte dintr-o ambasadă care a ajuns la curtea lui Timurlenk în Samarkand la începutul secolului al XV-lea, atunci când a vizitat și Constantinopolul. De Clavijo relatează că a văzut pe pereții din Panaghia Peribleptos picturile castelurilor și orașelor pe care fondatorul său,

16 Mihail Psellos, *Cronografia*, trad. de Radu Alexandrescu, cuvânt înainte și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, Iași, Editura Polirom, 1998, p. 33 – (οὗτος τοίνυν ὁ Ῥωμανὸς, ὡσπερ ἀρχὴν περιόδου τὴν ἡγεμονίαν οἰθεις, ἐπειδὴ ἐς τὸν πενθερὸν Κωνσταντῖνον τὸ βασιλείον γένος ἀπετελεύτησεν, ἐκ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοιο ἠργμένον, εἰς μέλλουσαν ἀπέβλεπε γενεάν).

17 Mabi Angar, „Disturbed Orders: Architectural representations in Saint Mary Peribleptos as seen by Ruy González de Clavijo”, în *Constantinople as Center and Crossroad*, Edited by Olof Heilo and Ingela Nilsson, Swedish Research Institute in Istanbul Transactions, vol. 23, pp. 116-141.

împăratul Romanos, le-a lăsat moștenire bisericii sale, alături de documentele inscripționate pe pereții ctitoriei care confirmau aceste donații¹⁸. Despre ridicarea acestei mănăstiri afirma și Psellos: „Însă mai pe urmă, de atâta pismă (nu numai pe marele Solomon – pentru a fi zidit el un templu atât de proslăvit – ci și pe împăratul Iustinian – din pricina bisericii aceleia mărețe, al cărei nume era unul și același cu al dumnezeieștii și negrăitei înțelepciuni), a început și el să zidească și să înalțe o biserică în cinstea Maicii Domnului. Numai că de aici i s-au tras o sumedenie de greșeli, din goana lui după evlavie aveau să se zămislească fapte rele și multe nedreptăți, fiindcă Romano înmulțea neîncetat cheltuielile sortite lucrării și strângea zi după zi dări chair mai multe decât avea nevoie pentru ea. Cine se silea să pună hotar faptelor era trecut în rândurile dușmanilor celor mai răi; în vreme ce alții, dacă izbuteau să-i încarce (planurile) și să mai adauge la ele tot soiul de lucruri, erau trecuți pe dată în rândurile prietenilor săi celor mai de preț... Părea că nimic nu mai putea răspunde cerințelor acestor lucrări: înaintea lor vistieriile împărătești se deschideau larg, lăsând aurul să curgă puhoi, cu toate că izvoarele lui erau pe cale de a seca. Astfel că biserica, mereu în lucru, nu se apropia niciodată de sfârșit. Mereu i se adăuga ceva; ce era vechi cădea, trăgând după sine până și noul; și se întâmpla ca unul și același lucru, tot stricându-se, să fie mereu făcut de la început, fie puțintel mai mare, fie sub o formă mai arătoasă.... grija ca biserica lui să le întreacă în frumusețe pe toate celelalte îl făcea să lase orice altceva în voia soartei. Or, pentru că a venit vorba, se poate spune că lucrarea aceasta îl scosese din minți, făcându-l să nu se mai sature să o soarbă din priviri. De aceea a și înconjurat-o pe dianafară cu niște curți – după planul celor ale palatului – înzestrând-o cu tronuri, punând ici sceptre, colo așternând țesătură purpurie; acolo își petrecea mai toată vremea, lăudându-se și veselindu-se de frumusețea zidirii”¹⁹. Romanos gândea la ctitoria sa ca la locul de odihnă al trupului său, unde numele său va fi pomenit și cinstit cu evlavie. Mănăstirea este, de multe ori, locul în care familia biologică a ctitorului se reunește pentru veșnicie în mijlocul unei familii spirituale – comunitatea călugărilor, a rugătorilor înaintea lui Dumnezeu pentru iertarea păcatelor ctitorilor.

18 Ida Toth, „Epigraphic Traditions in Eleventh-Century Byzantium. General Considerations”, în *Inscriptions in Byzantium and Beyond Methods – Projects – Case Studies*, Edited by Andreas Rhobypp, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2015, pp. 203-226.

19 Mihail Psellos, *Cronografia...*, pp. 37-38.

Aristocrația de provincie a urmat obiceiul împăraților și marilor funcționari imperiali de la Constantinopol și a devenit doritoare de a ctitori biserici și mănăstiri care să dovedească lumii mărinimia ei și marea dragoste pentru Dumnezeu. Astfel, Hristofor, catepanul Longobardiei (sudul Italiei) a construit biserica Panaghia Chalkeon din Tesalonic, ca biserică mortuară în 1028. Nikolaos Kalomalos, un funcționar imperial, a renovat biserica Sfântul Theodor din Atena, probabil în prima jumătate a secolul al XI-lea. O inscripție din anul 991/992 din biserica Sfântul Panteleimon de la Boularioi în Peloponez, menționând un preot-călugăr ca fiind ctitor și datează grupul de biserici ctitorit de el pe baza stilul picturilor murale, la sfârșitul secolului al X-lea. Aceste biserici au fost legate de învățătura și propovăduirea lui Nikon, renumitul călugăr ascet din secolul al X-lea, și de eforturile depuse de autoritățile bizantine pentru reorganizare provinciilor după recucerirea Cretei în 961 și expulzarea arabilor din Marea Egee. Bogatele dovezi epigrafice din bisericile din centrul Peloponezului din secolul al XI-lea arată o activare a diferitelor categorii sociale, în special a preoților și oficialilor provinciali, în ctitorirea de biserici²⁰. Istoricul Ioan Skilites relatează că, în urma campaniilor militare de succes împotriva bulgarilor din 1018, împăratul Vasile al II-lea a făcut turul Greciei și a ajuns la Atena unde a adus mulțumire pentru victoriile pe câmpul de luptă. Cu această ocazie, împăratul a împodobit Biserica Maicii Domnului (Partenon) cu dedicații magnifice și scumpe. Secolul al XI-lea a fost marcat de o conștientizare extrem de puternică în rândul donatorilor, care au comandat din ce în ce mai multe epigrame pentru a-și immortaliza activitățile lor filantropice. Deși obiceiul era mai vechi, se pare că acum a căpătat o nouă dimensiune. Practica afișării documentelor de donații pe pereții bisericilor devenise aproape normativă la începutul secolului al XI-lea. Mai mult, știm că testamentul lui Nicodim pentru Mănăstirea Nea Gephyra din Peloponezul de Sud a fost sculptat inițial pe o coloană. Asemănător este și cazul *tipikon-ului* lui Nichifor Erotikos pentru Mănăstirea Maicii Domnului și casa de bătrâni, fondate între anii 975-1000 pe Muntele Tmolos din Turcia de astăzi. *Tipikon-ul* a supraviețuit ca inscripție epigrafică²¹. Probabil era o

20 Sophia Kalopissi-Verti, „Byzantine Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits (7th–15th c.)”, în *Inscriptions in Byzantium and Beyond Methods – Projects – Case Studies*, Edited by Andreas Rhobypp, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2015, pp. 135-156.

21 Ida Toth, „Epigraphic Traditions in Eleventh-Century Byzantium. General Considerations”..., p. 210.

metodă adecvată pentru păstrarea și promulgarea acestui tip de material juridic în secolul al XI-lea. Mănăstirea sau biserica au devenit locuri sacre care au transmis posterității numelui unor familii de ctitori, dar și ideea coexistenței familiei biologice în mijlocul familiei spirituale – comunitatea monahală. Prin gestul călugăririi, toți cei care și-au părăsit familia biologică au simțit chemarea irezistibilă a îmbrăcării chipului îngeresc și al dedicării totale slujirii lui Dumnezeu.

Bibliografie:

- Angar, Mabi, „Disturbed Orders: Architectural representations in Saint Mary Peribleptos as seen by Ruy González de Clavijo”, în *Constantinople as Center and Crossroad*, Edited by Olof Heilo and Ingela Nilsson, Swedish Research Institute in Istanbul Transactions, vol. 23, pp. 116-141.
- Chevallier Caseau, Béatrice, „Childhood in Byzantine Saint’s Lives”, în *Becoming Byzantine: Children and Childhood in Byzantium*, Arietta Papaconstantinou, Alice-Marie Talbot (eds.), Washington D.C., Dumbarton Oaks, 2009, pp. 127-166.
- Galatariotou, Catia, „Byzantine ktetorika typika: a comparative study”, în *Revue des études byzantines*, tome 45/1987, pp. 77-138.
- Greenfield, Richard, „Children in Byzantine Monasteries: Innocent Hearts or Vessels in the Harbor of the Devil?”, în *Becoming Byzantine: Children and Childhood in Byzantium*, Arietta Papaconstantinou, Alice-Marie Talbot, eds. Washington D.C: Dumbarton Oaks, 2009, pp. 253-282.
- Jordan, Robert, „Pakourianos: Typikon of Gregory Pakourianos for the Monastery of the Mother of God Petritzonitissa in Backovo”, în *Byzantine Monastic Foundation Documents*, Dumbarton Oaks Studies, Edited by John Thomas and Angela Constantinides Hero, with the assistance of Constable, Giles, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 2000, vol. II, pp. 507-518.
- Jordan, Robert, „Evergetis: Typikon of Timothy for the Monastery of the Mother of God Evergetis”, în *Byzantine Monastic Foundation Documents*, Dumbarton Oaks Studies, Edited by John Thomas and Angela Constantinides Hero, with the assistance of Constable, Giles, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., 2000, vol. II, pp. 454-471.
- Psellos, Mihail, *Cronografia*, trad. de Radu Alexandrescu, cuvânt înainte și note de Nicolae-Șerban Tanașoca, Iași, Editura Polirom, 1998.

- ✦ Rotaru, Ioan-Gheorghe, *Drept bisericesc*, Cluj-Napoca, Editura Risoprint, 2014.
- ✦ Rotman, Youval, „A will of their own? Children’s Agency and Child Labour in Bizantium”, în *Imago Temporis. Medium Aevum*, XI/2017, pp. 135-157.
- ✦ Talbot, Alice-Mary, „The Byzantine Family and the Monastery”, în *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 44 /1990, pp. 119-127.
- ✦ Toth, Ida, „Epigraphic Traditions in Eleventh-Century Byzantium. General Considerations”, în *Inscriptions in Byzantium and Beyond Methods – Projects – Case Studies*, Edited by Andreas Rhobypp, Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2015, pp. 203-226.